

Zirkuli Péter

Orientalizmusok

1.

■ „Elöttem van észak, hátam mögött dél, balra a Nap nyugszik, jobbra a Nap kél.” Kisiskolásként így tanultuk földrajzórán. A valóság azonban részint geopolitikai, részint művelődéstörténeti, s emiatt szövevényesebb. Olyannyira, hogy akár a térképen is eltévedhetünk. Az Ingres által érzékeny elképzelt török fürdő (1859–1863) nyilván keleten van. Delacroix orientalistának tartott képeinek ihlető forrása viszont marokkói és algériai utazás volt (1832), tehát – Európából bárhonnan is nézzük – déli a helyszín. Ráadásul az ott lakók a maguk helyét régóta Nyugatnak nevezik, amit arabul Maghrebnek (Magribnek) mondanak. Szűkebb (pl. francia) értelemben Marokkó, Algéria, Tunézia tartozik ide, s némelyek ide sorolják Mauritániát és Líbiát is. Amikor pedig az Ibér félsziget arab fennhatóság alatt volt, akkor azt is, továbbá Máltát és Szicíliát is e Nyugat részének tekintették arabul.

Észak-Afrika nyugati felének őslakói, a berberek számára ez a VII. században érkezett arab hódítók adta név volt. Ők magukat szabad embereknek nevezték (*imazighen*), területüket pedig a szabad emberek földjének (*Tamazgho*).¹ Az iszlám hódítás előtt közülük többen zsidó, ill. keresztény hitre tértek. Napjainkban több mint tizenhárom millióan beszélik a sémi-hámi nyelvcsaládhoz tartozó, leginkább szájhagyományú berbert (Marokkóban 5,5, Algériában 6 millióan, Tunéziában 80 ezren, Líbiában 50 ezren, továbbá egyebütt: Szenegál, Mauritánia stb. kb. 150 ezren – legszámasabban tehát az algériai kabil nyelvjárást).² Marokkó, Algéria, Tunézia arab köznyelvében érzékelhető a berber hatás. Az oktatásban, médiában használt irodalmi nyelv természetesen más. Sántító hasonlattal: ahogy például az erdélyi szász vagy a bajor különbözik az irodalmi némettől. A két nagy arab nyelvjárás csoport a keleti (masriki) és a nyugati (magribi). „A távolabb eső nyelvjárások közti különbség eléri az újlatin nyelvek közötti eltérések szintjét” – írja a nyelvtudós. „Csak az iskolában tanult

irodalmi nyelv segítségével érthetik meg egymást két távoli nyelvjárás beszélői”.³

A – helyben szemlélve, földrajzilag valóban – nyugattól, a Maghrebtől különböztetik meg a Keletet, vagyis a Mashrequet (más átírás szerint Machreket, avagy Masriket), mely némelyek szerint Líbiát (egy részét), Egyiptomot is magában foglalja, kivált pedig a palesztin területeket, Jordániát, Libanont, Szíriát, Irakot, vagyis amit ma Közel-Keletként szokás emlegetni.

2.

A geopolitikai iránytű sem kirívóan pontos, a művelődéstörténeti pedig roppant összetett. Segédegyeneseket húzva mondhatnánk először is azt, hogy Oriens, vagyis Kelet az, ami nem Okcident, azaz nem Nyugat, ahol utóbbi a „civilizált”, előbbi meg nem. Előzménye az ellentét párnak – a göröggel, illetve majd a rómaival szemben – a barbár, mely megkülönböztetés a görög–perzsa háborúkkal kezdődött. (Egyébként maga a ’berber’ megnevezés is a latin ’barbarus’, ’barbari’ szóból ered.) „Szörnyű a vést elsőnek megjelenteni, / mégis: ki kell göngyölni mind e szenvedést, / perzsák! A barbár hadsereg megsemmisült!” – jelenti a Hírnök Aiszkhülosz drámájában.⁴

A régi barbár úgy volt a Másság megtestesítője, hogy egyszerűen szomszéd volt. Az újkorral kitért világban újabb nevet, neveket kellett találni. A ’vadak’ megjelölés tulajdonképp maradt a ’barbár’ hagyománynál. A svájci kulturális antropológus mint „vadak” és „civilizáltak” kapcsolatrendszerét írja le „az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténetét”. A tengerentúli itt voltaképp az Európán kívülinek a nagyobbik részét jelenti (Afrikát, Amerikát, Közel- s Közép-Keletet, Óceániát), a földrajzi felfedezések, különféle tudományos vizsgálatok s a gyarmatosítás színtereit.⁵ Használattá vált a „történelem nélküli népek” megnevezés is, melyet velük foglalkozva az amerikai kulturális antropológus épp azért használ, hogy felvázolja, a globalizá-

cióval végül is miként kapcsolódtak bele a legújabb kori történelem alakításába.⁶ Művelődéstörténeti vizsgálódások a 'szájhagyományú civilizációkat' kutatják.⁷ Az erre szakosodott párizsi intézet újabban (hogyan pl. oktatóhely is legyen, doktoriskolai részvétellel) egyetemi együttműködésre váltott egyfelől a Paris III – Sorbonne Nouvelle egyetemmel, másfelől a keleti nyelvek és civilizációk felsőfokú nyelvviskolájából szintén afféle egyetemmé vált Inalcióval, mely 'keletiként' tanít majd' minden nyelvet, mely nem nyugat-európai (szláv nyelvektől románon, magyaron, héberen át a japánig).⁸ Az pedig – úgy fest – a politikailag korrektnak becézett nyelvhasználat körébe sorolható, hogy a „primitív művészetek” (*arts primitifs*) párizsi múzeumának az „első művészetek” (*arts premiers*) nevet akarták adni, amit viszont szakmai-terminológiai okokból többen helytelenítettek (hivatkozva arra is, hogy angolszász nyelvterületen a hasonló gyűjtemények továbbra is őrzik a „primitív” megnevezést). Így lett végül is a neki otthont adó rakpart nevére Musée du quai Branly a párizsi múzeum, mely bemutatja a 'hagyományos', 'írásbeliséget nélkülöző' (vagyis nem nyugati) civilizációk művészi alkotásait.⁹

A civilizációk nyelvtenát felvázolva az iskolateremtő történész, Fernand Braudel (1902–1985) a következő civilizációkat (régimódi szóval kultúrköröket) különbözteti meg: 1. nem európai, ezen belül a. iszlám, b. fekete-afrikai, 2. távol-keleti, 3. európai, ezen belül a. európai, b. amerikai (latin, ill. északi), 4. a „másik Európa” (Kijevi Rusztól, avagy Nagyfejedelemségtől a Szovjetunióig).¹⁰ Braudel a mediterrán térségnek szentelte doktori értekezését, az Annales-iskola egyik alapművét (első kiadás: 1949).¹¹ A térségről utóbb további műveket közölt. A történetírás megújításán kívül egyik ihletője volt így a mediterrán stúdiumoknak. Ezek a szomszédos Másságot, a közeli Oriens az európaival való kölcsönhatásában elemzik mint konfliktusos sorát, interkulturális (keresztény–iszlám–zsidó) vitát és párbeszédet. Dél-francia egyetemektől Haifán át Alexandriáig több helyütt működnek mediterrán kutatóközpontok.¹²

3.

Amerikai egyetemek orientalistái gyakran a Távol-Kelettel foglalkoznak inkább. A jeruzsálemi születésű, Kairóban nevelkedett, keresztény származású palesztin Edward W. Said (1935–2003) a Columbia Egyetem angol és összehasonlító irodalom professzora lett, s a Mediterráneumot vizsgálta. A palesztin mozgalom elkötelezett híve volt, azt a gyarmatosítás elleni küzdelem részének tekintette. A palesztin–izraeli párbeszéd érdeké-

ben készített dialóguskönyvet Daniel Barenboimmal,¹³ a karmesterrel együtt alapított zenekart, melyben arab és zsidó zenészek muzsikáltak közösen. A közeli Keletről szól alapvető munkája, az *Orientalizmus* (1978),¹⁴ vagyis arról a Keletről, amelyiket elméjében s közössé vált emlékezetében a Nyugat alkotott meg. Vizsgálódását Said angol s francia szerzőkre korlátozta, vagyis a térség gyarmatosítóinak különféle munkáira. Szerinte ez a tárgykonstrukció kezdettől a gyarmatosítás és az imperializmus szolgálatában állt. A nyolcvanas évek második felében tartott előadásai alapján *Kultúra és imperializmus* címen, az *Orientalizmus* folytatásaképp dolgozta ki bő félezer oldalas monográfiáját, hol műalkotásokat, kivált regényeket elemez, de hosszan kitér például Verdi *Aidájára*, az Egyiptomban játszódó operára.¹⁵ E corpus hivatott igazolni alaptételét.

Said megközelítésmódja helyén van némely szerzők esetében. A két világháború közötti időszak sikerkönyvének szerzője, T. E. Lawrence (1888–1935) a brit hadsereg és hírszerzés tisztjeként vett részt a végnapjait élő Török Birodalom ellen az arab felkelésben – arab oldalon, brit érdekeket védve. Ő így írt: „Engem mint idegent küldtek ezekhez az arabokhoz, képtelen voltam az ő gondolataikat gondolni és hitüket aláírni, de rám hárult a kötelesség, hogy vezessem őket, és a lehető legmagasabbra fejlesszem ki minden mozgalmukat, amely Angolországának hasznára lehet a háborúban.” „Korlátolt, szűklelkű nép ez, melynek tétlen szellemi erői ugaron hevernek a semmire sem kíváncsi lemondásban. [...] Nagy iparokat nem alkottak: nem volt sem szellemüknek, sem testüknek szervezettsége. Nem találtak ki filozófiai rendszereket, sem bonyolult mitológiákat. A törzs és a barlang bálványai között jártak útjukat.”¹⁶ Mindezt Said így kommentálja: „Az arab felkelés csak akkor nyer értelmet, amikor Lawrence megtölti tartalommal. [...] Tudatában van a keleti világ feletti hatalmának, s jól tudja, kettős játékot játszik. Figyelmét azonban mintha elkerülné minden olyan momentum, mely rávezethetné arra, hogy a történelem végtére is történelem, s az arabok nélküle is dűlőre jutnának a törökökkel.”¹⁷

Az orientalizmust illetően referenciává lett munka azonban hasonló közvetlen megfeleltetést alkalmaz műalkotások esetében, figyelmét a főbenjáró gyarmatosítóknak, briteknek és franciáknak szentelve, s mellőz egyéb orientalistákat, például németeket (magyarokról nem is beszélve).¹⁸ Goethe idevágó, klasszikus művét azzal hessenti el, hogy ő sosem járt Keleten. Anyagának ez a redukciója olyasféle – mondja a pálya- és vetélytárs, szintén amerikai professzor, iszlámkutató Bernard Lewis

–, mintha valaki zenetörténetet írva eltekintene a német muzsikusoktól. Az ironia élet metszőbbé az teszi, hogy Said rendszeresen közölt zenekritikákat is.¹⁹

Az orientalisztika természetesen kezdettől értelem-szerűen kapcsolódott a politikához is, de művészeti és tudományos jelentősége ettől még korántsem rendelhető alá kizárólag nagyhatalmi, gyarmatosító céloknak (Said szavával a „kulturális erőfitogtatásnak”). Kőrösi Csoma Sándor ezt írta erről 1834-ben (angol nyelvű, Kalkuttában kiadott tibeti nyelvtanának előszavában): „Földünkön a jelen korban három uralkodó vallás létezik, mindegyike számos követőket számlál, s mindegyike saját irodalommal bír: tudniillik a keresztény, a mahomedán és a buddhista vallás. [...] A kereszténységnek dicsőségére válik megemlítenünk, hogy a midőn a tudományosság folytonosan hanyatlott a mohamedánok és a buddhisták között, a keresztényég nemcsak hogy magas fokig fejlesztette saját irodalmát és a tudományt, de követve a szabadelvűség és a valódi tudomány elveit, a jelen korban azon fáradozik, hogy alapos ismereteket szerezzen a vele versenyző két vallás alapelveiről, mégpedig saját nyelvükben. Innen van az, hogy Európa észak-nyugati részeiben, Angol-, Francia- és Németországban, a hol ezer év előtt csak a latin volt mívelve a tudomány emberei által, ott jelenben az arabs és szanszkrit irodalomnak számos gyűpontjai találhatók.”²⁰

4.

A Nyugatnak a Keletről kimunkált képét az imagológia kutatja. Ez az összehasonlító irodalomtudományból nőtt ki, s természetesen interdiszciplináris vállalkozás, az emberekkel, műveikkel és társadalmiakkal foglalkozó diszciplínák (művészet- és irodalomtörténet, kulturális antropológia, kommunikációtudomány, esztétika, politológia, történetírás, szociológia) érintkezési pontjain, amiként már magát az összehasonlító módszert is több diszciplína alkalmazza.²¹ Ilyen imagológiai munka rajzolta meg például a francia Amerika-ellenesség genealógiáját²² vagy azt, milyen is volt a „képzeltbeli zsidó” a román (és kelet-közép-európai) kultúrában.²³ Ez utóbbi nem antiszemitizmus-történet (noha első mondata idézet Hannah Arendttől: „nem túlzás azt mondani, hogy a II. világháború előtt Románia volt a világ legantiszemitább országa”). Az imagológia ugyanis nyilván nem szorítkozik előítéletek vizsgálatára. Félretájékoztatótól (Közép-Keleten volt holland tudósító észlelete szerint: az „elkendőzött valóságtól”) s egyéb, a tárgyilagosságnak és tárgyyszerűnek remélt nyugati média által elkövetett „fortélyos manőverektől”²⁴ a sztereotípiákon, közhelyeken²⁵ át műalkotásokig terjed kíváncsisága, hogy felvázolja azt,

amit a szociológusok (Alfred Schutz, majd nyomában Peter Berger és Thomas Luckmann) a valóság társadalmi konstrukciójának, megalkotásának neveznek. Közös emlékezet működik így, jelképes univerzumok jönnek létre, egyéniek és szociálisak. Jogászok (s aztán más társadalomtudósok) emiatt dolgozták ki az autopoieszisz terminust és megközelítésmódot, mely szerint „az ismeret nem a környezet leképezése a rendszerben, hanem saját konstrukció felépülése, és éppen ezért valóságos”.²⁶

Efféle saját konstrukciókat épít fel irodalmi művekben a képzelet. Láthatatlan városokról Italo Calvino írt könyvet. Őrá hivatkozva nevezi láthatatlannak a három mediterrán várost, Nápolyt, Tangert és Alexandriát az írói ábrázolásukat elemző monográfia. Egyik kiinduló kérdése ennek, hogy mennyire „valósághű” (realista, naturalista módon), s mennyire „képzeldés” valamely város írók adta képe. A paradoxont fokozza, hogy fotók, térképek kísérik az imaginárius városképeket, hogy végül is megérkezzünk a három város nevéből s ábrázolásából összegyúrt, egygyé képzelt Naptangaleba (melyet rajz szemléltet, valamint fotómontázs a borítón).²⁷

Természetesen nemcsak Naptangalea imaginárius, hanem a mind valóságban, mind az irodalomban felkereshető három mediterrán város is. Az imaginárius jelentése itt nyilván nem az, ami a matematikában, viszont pusztán képzeletbelinek sem fordítható. Értelmezéséhez segítségül hívhatók a jelképelméletek, a Cassirer-féle szimbolikus formák, magyarul pedig a „teremtő képzelet” fogalma (Pilinszkytól) vagy a „kép-gondolkodó” (Németh Lászlótól).²⁸ Az imaginárius kutatásának a francia filozófus, Gaston Bachelard (1884–1962) volt kezdeményezője, ki részint tudományfilozófiáról, részint az álom, álmodozás, képzeldés poétikájáról elmélkedett. Ma több imagináriuskutató központ működik (az eredetnél kiterjedtebb célzattal), a legtöbb Franciaországban, de Brazíliától Románián át Dél-Koreáig sokféle (terminológiai okokból nagyrészt neolatin országokban).²⁹ Az újabb kultúratudomány alapvetőnek tekintett műve pedig K. Ludwig Pfeifferé: *A mediális és az imaginárius*. A mediális azért tárgya, mert a szerző szerint média mindaz, amit hagyományosan művészeteknek nevezünk (meg sok más egyéb). Az imaginárius pedig azért, mert „minimális antropológiai feltevése”, hogy „a tapasztalatok [...] mindig egyszerre szerettek és kitaláltak”.³⁰

5.

Camus tanára, az író-filozófus Jean Grenier mondja egy helyütt egyiptomi leveleiben: olvasott már a dervisekről és a zikrről, extázisukról és táncukról, de kicsoda ég-

föld különbség tudni valamiről és saját szemünkkel látni, hiszen „csakis a meglepetés gondolkodtat el”.³¹ Írók, művészek azonban furcsa lények, négy fal között is képesek meglepődni, ha meg útra kelnek, hol ezt, hol azt látnak, s abból, amit látásukkal szereztek, illetve kitaláltak, felépítenek valamit. Az utóbbi fél század egyik legkitűnőbb francia esszéírója (a magyarul sajnos ismeretlen, amúgy belga s évtizedeken át ausztrál egyetemen oktató) Simon Leys (1935–2014) esszéjét közölte az *Alexandriai négyes szerzőjéről*, D. H. Lawrence-ról, utalással az 'arabiai Lawrence'-re ezzel a címmel: *Az ausztráliai Lawrence*. Szinte véletlenül érkezett Ausztráliába Lawrence, negyed évet töltött ott, mindösszesen ha tucatnyi ausztrálival érintkezett. Többre semmiképp se juthatott ideje, mert szobájába zárkózva egyhuzamban dolgozott ausztráliai tárgyú regényén. „El volt foglalva azzal, hogy elképzelje Ausztráliát, így nem jutott rá ideje, hogy szemügyre vegye” – mondja Leys, majd hozzát teszi: az eredmény meglepő, háromnegyed évszázad múltán is pontos a tükör, „leghívebb s leginkább zavarba ejtő mindabból, amit az irodalomban Ausztráliáról fellelhetünk”.³²

Montaigne Bordeaux melletti könyvtárszobájában töprengett a kannibálok életéről, mihez néhány útirajzot használt, és így sikerült előfutárává lennie a kulturális antropológiának (a *Szomorú trópusok* szerzője, Lévi-Strauss jelzi is, mily sokat köszönhet neki).³³ Az orientalista szépirodalom klasszikusa, a *Nyugat-keleti díván* előzménye „mindössze” annyi, hogy Goethe olvasni kezdi Weimarban a perzsa Háfiz németre akkor fordított verseit meg aztán egyéb műveket, majd rajnai útra indul, és újból szerelmes lesz. Mohamed próféta Medinába menekülése, az iszlám időszámítás kezdetét jelző Hedzsra adja címét a kötetnyitó versnek, hol az öreg költő kezd Kelet igézetében új életet: „Észak, Dél és Nyugat reszket, / birodalmak, trónok vesznek, / Napkeletre, fuss el messze, / ősi szellőt lélegezve! / Szerelem és bor és ének, / úgy ifjodnak ott a vének” (Vas István fordítása).

A térképen (többnyire) fellelhető egyszerre valódi és képzelt helyek tehát az irodalmi orientalizmus helyszínei. Rousseau, a vámos például úgy vitt vászonra egzotikus növényeket, hogy el-eljárt a párizsi botanikus kertbe, tehát nála „teremtésaktusnak lehetünk tanúi”, az utazási élményeit Kelet-mitológiává alakító Pierre Loti különös portréját pedig úgy festette meg, hogy a modellt sohasem látta.³⁴ Ha soha el nem hagyta Franciaországot, ami valószínű, akkor nincs más hátra, mint megállapítani, hogy lelki alkata olyan volt, mint a primitíveké, így „fedezhett fel a valósághoz hű primitív tereket” – mondja *Kreol párbeszédében* Breton és Masson.³⁵ Léteznek ugyanis bel-

ső tájak, melyeket a romantika szándékozott képen, írásban visszaadni. A XVIII. század végén ilyen értelemben írja egyik levelében Chateaubriand, hogy szükséges visszaadni egy-egy hely „intellektuális és morális fiziognómiáját”.³⁶ Aki útra kel, az tehát visz magával egy ilyen belső tájat meg kényszerű nyelvi és egyéb korlátokat. Maga Chateaubriand a Keletet – útkönyvének címe szerint is – Párizstól Jeruzsálemig járja be, vagyis a Szentföldre zárandokol, s úgy is látja közben magát, mint lovagot és zárandokot.³⁷ Poézis meg meditáció elegyedik a könyvben, mintát adva más utazó íróknak, félúton „a kemény valóság és a látnoki képzelet, a dolgok amnézise és a költői emlékezet között” – mondja róla monográfiája.³⁸

Jó három évtizeddel később (1843-ban) a boldogtalan romantikus, Nerval rejtélyek és titkok országának látja Egyiptomot, egyébként meg a görög antikvitás sírboltjának.³⁹ Magányos utazóként elbeszéléseket szövevébe, különféle korábbi könyvekre támaszkodik – és képzeletére. Keleti útleírásának új kiadása két térképet is közöl függeléként, egyik a valóban megtett utat szemlélteti, a másik meg a fiktív utazást. Újabb néhány évvel később (1849–51-ben) Flaubert kél útra, részint azért, hogy a tőle megszokott tüzetességgel anyagot gyűjtsön tervezett műveihez, részint meg azért, hogy számára párizsi bordélyházakat idéző módon tobzódjon egyiptomi kurtizánnal (s másokkal), gyönyörködjön szemetes összevisszaságban, erőteljes szagokban.⁴⁰ Szemérmesebben, de szintén lelkesen kiáltott fel Delacroix néhány napos algiri időzése (1832-ben, ottani házban tett látogatása) után: nézetem szerint ilyen a nő, s mindez „szép, olyan, mint Homérosz korában”.⁴¹

Irodalmi – s az itt most kevésbé érintett képzőművészeti – szemszögből a szokványos elől a másféle, az egzotikus felé menekülő képzelet, kalandvágy, a valóság álomi és költői látomása ötvöződik – olykor vad, burjánzó, avagy víziószerű díszletezéssel – Kelet képében.⁴² S hogy aki ilyesmit ábrázol, az valóban járt-e ott, az másodlagos. A kulturális antropológiának alapkövetelménye a terepmunka (mely lehet pusztán megfigyelői, avagy participatív), ám egyik klasszikussá vált műve nyomán kénytelen volt elfogadni a távolból végzett elemzést is. Az amerikai Ruth Benedict (1887–1948) sosem járt Japánban, japánul sem tudott, a második világháború idején – hivatalos felkérésre, az Egyesült Államokban élő japánok kikérdezésére, egyéb forrásokra alapozva – mégis megírta megkerülhetetlenül vált könyvét, a *Krizantém és kard*-ot arról, hogy milyenek is a japánok, ha már oly gyökeresen különböznek a Nyugattól. A megértés szociográfiája született a meg-

bízásból.⁴³ (Benedict egyébként költő is volt. Verseit álneven adta ki.)

Benedict módszerének egyik eleme: mintegy lebontja, amit a Nyugat addig tudott Japánról. Egyébként pedig, noha az ún. Háborús Információs Iroda felkérésére látott munkához (1943-ban), alapvetően pacifista. A francia kiadás előszava megjegyzi: japánra is lefordították, a japán olvasó számára afféle „bevezető volt ez az amerikai észjárás” tanulmányozásába.⁴⁴ A „távoli” megfigyelő sajátos esete a „helyszíni” tudósító, elemző, ki nem utazhat a helyszínre. Iskolapéldája a magyar jezsuita szerzetes, Ladányi László (1914–1990). Ő a budapesti zeneakadémián hegedülni tanult, zenetanári diplomát szerzett, az egyetemen jogot végzett. 1938-ban került Kínába, 1949-től (Kínából történt kiutasítása után) Hong-Kongban élt. 1953-tól nyugdíjazásáig, 1982-ig írta, szerkesztette a *China News Analysis* c. szemlét. Lenyűgöző szorgalommal és türelemmel tanulmányozta napról napra a kínai sajtót, hivatalos közleményeket, s tudósított így – pusztán rájuk támaszkodva, azokat mintegy megfejtve – mindarról, ami ott történt. A Canberrában, majd Sidney-ben oktató sinológus, Simon Leys a maga belga humorával úgy tisztelgett előtte 1990-ben, búcsúzóul, hogy írásának ezt a címet adta: „annak művészete, hogy miként is értelmezzünk nem létező feliratokat, amelyeket láthatatlan tintával róttak fehér papírlapra”.⁴⁵

6.

Tudósok különféle munkáiból lett tehát a sokféle ágazó orientalisztika. Írók, képzőművészek alkotásaiból pedig a sokféle orientalizmus, azaz lettek – pontosabban fogalmazva – az orientalizmusok. Ugyanakkor okcidentalisztika, okcidentalizmus viszont nem alakult ki, lévén a nyugati értelemben vett civilizáció jegye a minden részletre kiterjedő, kritikai – tehát hol tévedő, hol telibe találó, de hagyományai szerint korrekcióra kész – önreflexió.⁴⁶

„Okcidentalisztikának” aligha tekinthető, de továbbra is sajnálatosan időszerű az olyan Nyugat-képek vizsgálata, mint a „rothadó kapitalizmus” szovjet rajza, avagy napjainkban az iszlám fundamentalizmusnak a „züllött, hitetlen Nyugatot” támadó nézetei. Előbbihez: Koestler 1948-ban, a New York-i Carnegie Hallban tartott előadást. Egyebek közt kifejtette: „A baloldali nyárspolgár feltételezi, hogy folyamatos spektrum húzódik a halvány rózsaszín liberálisoktól a piros szocialistákon át az infravörös kommunisták felé. Ideje volna észrevennie, hogy Moszkva nem *balra*, hanem *keletre* van. A Szovjetunió

nem szocialista ország, s a Kominform politikája nem szocialista politika. Tartsuk tehát észben: *a baloldal az baloldal, a Kelet pedig Kelet* – és ha e kettő valaha találkozik, találkozásuk teljességgel véletlenszerű.”⁴⁷ A német megszállás alól felszabadító szovjet gyarmatosítást „köztes” Európában újabb keleti, barbár betörésnek érzékelték. Márai írta: „A parasztság rögtön, első pillanattól tudta a leckét, melyet a helyzet feladott. Mintha a mohácsi vészt követő idő, a török hódoltság százötven esztendejének emlékei elevenen éltek volna a nép öntudatában.”⁴⁸ Ugyanerről az erdélyi román költő-filozófus versben, vagyis képes beszédben, az ötvenes években: „zúdult reánk, fejünkre Ázsia, / s rátelepült a vén Danubius lankáira”.⁴⁹ A keleti utazások, tudósítások új, 1928–1978 közötti változataról a magyar származású amerikai Hollander mondja könyve magyar kiadásának⁵⁰ előszavában: „Megdöbbenő volt, hogy számos (ebben a könyvben tárgyalt) híres nyugati értelmiségi, akikben állítólag a kritikai gondolkodás testesül meg, a sztálini Szovjetunió legbuzgóbb csodálói közé tartozott, majd később olyan rendszerek támogatói voltak, mint a maóli Kína, Castro Kubája és más hasonló rendszerek a harmadik világban.”⁵¹

Az iszlám fundamentalizmust a „harmadik totalitarizmusnak” nevezi a perzsa Jahanchahi.⁵² A párhuzam nem új keletű. Oroszországi utazása után a bolsevik kísérlet korántsem ellenségesen szemlélő filozófus, Bertrand Russel szögezte le 1920-ban: a bolsevizmus nem tisztán politikai doktrína, hanem inkább vallás – emiatt állította párhuzamba az iszlámmal.⁵³ A francia társadalomtudós, Jules Monnerot 1949-ben adta ki félezer oldalas monográfiáját a kommunizmus szociológiájáról. Három részéből az elsőnek címe: *A huszadik század „iszlámja*”, hol ezt írja: „világhódító vallásos szekta a kommunizmus, melynek Oroszország erődítménye csupán, honnan harcba indulhat”.⁵⁴ A két totalitárius ideológia – a nemzeti-szocialista és a kommunista – összehasonlító elemzéseinek egyik iránya az, amelyik mindkettőt politikai vallásnak tekinti (miből pontosan értelmezhető egyebek közt vallásellenességük). (Ld. erről pl. Gentile imént idézett művét.) Paradox módon kapcsolódik ehhez „harmadik totalitarizmusként”, szekularizált politikai vallásként az iszlám fundamentalizmus. Ennek „mártíropatáiról” (öngyilkos merénylőiről) írja a perzsa–francia elemző: világvá lett s a modern világra reagáló vallás tünetei ők, hasonlatosan a szektákhoz.⁵⁵

A hol Libanonban, hol Franciaországban élő tudománytörténész szerint az ember egyetemes voltának képzete

régi és mediterrán, de ezt szellemi alappá végül is a nyugati civilizáció tette.⁵⁶ Valamiképp tehát mindannyian nyugatiak vagyunk – mondja ezért a szintén kettős kötődésű, hol Párizsban, hol Teheránban kutató emeritus professzor, Daryush Shayegan. Ő nagypolgári családban nevelkedett a perzsa fővárosban, siítaként, katolikus tanárok tanítványaként, angol iskolában, tágas házban, hol több nyelven beszéltek, s amely maga volt a „Nyugat”, de ahonnan az utcára kilépve tüstént „Keleten” találta magát – emlékszik vissza tanulóéveire. S aki, mint ő maga, keletiként nyugati, annak valamiféle tudathasadás fölött kell úrrá lennie, hogy vizsgálhassa, milyen is a „megcsontított tekintet”, amellyel a „Kelet” néz a modernségre, a civilizációra, mely nyugati. Mint kultúrfilozófiai munkájának címe és alaptétele állítja: *Nyugatról jön a fény.*⁵⁷

Kisiskolás korunk földrajzi mondókája persze továbbra is érvényes.

JEGYZETEK

- 1 Vö. PETŐFI: „Itt szeretnék élni a puszták közepin, / Mint Arabiában a szabad beduin.”
- 2 DÉVÉNYI Kinga: *berber* = FODOR István (főszerk.): *A világ nyelvei*. Bp., Akadémiai, 1999, 177–180.
- 3 IVÁNYI Tamás: *arab* = FODOR István: *i. m.*, 82–92.
- 4 AISZKZHÜLOSZ: *Perzsák*. Fordította JÁNOSY István; *Aiszkhülosz Drámái*. Európa, 1962, 14.
- 5 BITTERLI, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. Fordította BENDL Júlia, Bp., Gondolat, 1982, 624.
- 6 WOLF, Eric R.: *Európa és a történelem nélküli népek*. Fordította MAKAI Görgy. Bp., Akadémiai–Osiris–Századvég, 1995, 498.
- 7 LACITO – Laboratoire des Civilisations à Tradition Orale. Alapítva 1976-ban. Paris III egyetemmel együttműködés 2001-től, Inalcoval 2014-től.
- 8 Inalco – Institut national des langues et civilisations orientales. Elődje a Colbert alapította nyelviskola (1669), ill. az 1795-ben létrehozott keleti nyelvek iskolája. (Ez utóbbi első arabtanára kísérte néhány diákjával Napóleon egyiptomi expedícióját.) E kettő egyesült 1873-ban, majd lett 1971-ben Inalco, mely 1985-től ún. független „grand établissement”.
- 9 A Musée du quai Branly több gyűjtemény összevonásával 2006-ban nyílt meg, egymilliónál több tárgyat mutat be, évente másfél milliányi látogatónak.
- 10 BRAUDEL, Fernand: *Grammaire des civilisations*. Párizs, Arthaud–Flammarion, 1987, 608 old.
- 11 BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Több új kiadás, legutóbbi zsebkönyvként 1993-ban (rendszeresen újranyomva). A mű első része földrajzi, pontosabban geohistóriai, a második társadalom- és gazdaságtörténeti, a harmadik események, egyének története. A két első részt (évtizedes korábbi anyaggyűjtés után) német hadifogolyként fogalmazta Braudel (1940–45), az utolsó részt pedig hazatérése után. (2008-ban negyven állam- és kormányfő tanácskozott arról, miként is lehetne „a béke és virágzó gazdaság” színterévé tenni a mediterrán térséget. A párizsi *Le Monde* ebből az alkalomból ajánlotta olvasásra, újraolvasásra Braudel könyvét. *Le Monde*, 2008. júl. 18.)
- 12 Ilyen kutatóhely létesítésére Budapesten is történt kísérlet. A KRE BTK korábban volt (s egyébként karalapító) dékánjának felkérésére dolgoztam ki 2006–2008 között egy romanisztikai intézet tervét. A tervezett intézet előzményeként alakult meg vezetésemmel a Romanisztika Szakcsoport, azon belül pedig a Mediterrán Műhely. Több előkészítő megbeszélést követően ennek munkatársaival tartottunk egész napos tudományos tanácskozást 2008. november 13-án (ld. *Euro-mediterrán tanulmányok: romanisztika*. www.prae.hu/prae/programs). A kar épp akkor hivatalba lépett (azóta amúgy szintén leváltott) új vezetője és az egyetem fenntartói a két éves munkát pár nappal ezután semmisnek nyilvánították, a tervet – érdemi megvizsgálása nélkül – ad acta tették.
- 13 BARENBOIM, Daniel – SAID, Edward W.: *Parallèles et paradoxes: explorations musicales et politiques*. Párizs, Le Serpent à Plumes, 2003. Az 1999-ben alapított zenekar: West-Eastern Divan Orchestra. Said halála óta az ezt működtető alapítványban özvegye dolgozik. Ugyanő részt vesz a Berlinben hamarosan induló zeneművészeti egyetem, a Barenboim–Said Akademie vezetésében is.
- 14 SAID, Edward W.: *Orientalizmus*. Fordította PÉRI Benedek, Bp., Európa, 2000. Az orientalizmus „a kulturális erőfitogtatás egyik módozata”, a munka célja: ennek bemutatása, elemzése és vizsgálata. 76.
- 15 SAID, Edward W.: *Culture et impérialisme*. Traduit de l'anglais par Paul Chemla. Párizs, Fayard–Le Monde diplomatique, 2000. Az *Aidáról*: 174–193.
- 16 LAWRENCE, T[homas] E[dward]: *A bölcsesség hét pillére*. Fordította SCHÖPFLIN Aladár, Révai, 1935. I. köt. 5., 14. (A fordítás a korabeli, nem teljes kiadás alapján készült. A szerző végakarátának megfelelően csak halála után ötven évvel jelenhetett meg a teljes szöveg, vagyis 1985-ben. „Arabiai Lawrence” történetét 1962-ben vitte filmre David Lean, a főszerepet Peter O'Toole alakította. A film hét Oscar-díjat kapott.) Lawrence ezredes a gerilla-hadviselés stratégiájaként

- példaképe volt a Dien Bien Phunál 1954-ben a francia hadsereg fölött győzedelmeskedő Giap vietnami tábornoknak.
- 17 Tételének igazolására semmiképp sem alkalmas tudományos művekkel nem foglalkozik Said. Az orientalisztika kiemelkedően nagy művelőjét, Goldziher Ignácot (Székesfehérvár, 1850–Budapest, 1921) például mindössze kétszer említi: egyik alkalommal több nevet sorolva, köztük az övét, másik alkalommal pedig másvalaki munkáját taglalva, félmondatnyi utalással. *Islám-könyvét magyarul közölte GOLDZIHÉR* (1881, új kiadás: Magvető, 1980), legtöbb művét azonban németül publikálta. Budapesten a tudományok hivatalosságai méltatlanul bántak vele (pl. részt vett az Országos Rabbiképző Intézet megalapításában, de ott csak óraadó lehetett), sok külföldi egyetemen volt vendégelőadó, hívták professzornak, ám ő úgy gondolta: „atyái vallásához, családi nevéhez és magyar hazájához hűtlen sohasem lesz”. (GOLDZIHÉR Ignác: *Az iszlám kultúrája*, I–II. Bp., Gondolat, 1981. Vál., szerk., bev. és a jegyzetek írta, a fordításokat ellenőrizte SIMON Róbert. Az életrajzot írta és a bibliográfiát összeállította SCHEIBER Sándor. Goldziher idézett mondatát BALLAGI Aladár nyomán közli SCHEIBER Sándor: *i. m.*, 1076.)
- 18 SAID, Edward W.: *Orientalizmus. i. m.* 417–418.
- 19 Az *Orientalizmus*-könyvet több nyelvre lefordították (arabra is). Sokan írtak róla, sokan bírálták. Bernard LEWIS kritikája: *The New York Review of Books*, 1982. jún. 24. A száz éve angolai zsidó család gyermekeként született LEWIS egyetemre Londonban és Párizsban járt, a második világháború idején brit, majd aztán amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó, amerikai–izraeli kettős állampolgár, princetoni professzor, az iszlám és a török birodalom nemzetközi hírű kutatója. Egyik kérdése: a középkorban virágzó iszlám kultúra miként is zárkózott önmagába, indult hanyatlásnak. (Erről: *Que s'est-il passé? L'islam, l'Occident et la modernité*. Traduit de l'anglais par Jacqueline CARNAUD. Párizs, Gallimard, 2002. Eredeti kiadás: *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. Oxford University Press, 2002. (A virágzó középkorhoz, az arab arisztotelészi iskolán kívül, ld. pl.: Al-Ghazálí [1058–1111]: *A tévelygésből kivezető út. Vallásfilozófiai önarckép*. Arab nyelvből fordította, az utószót és a magyarázó jegyzeteket írta NÉMETH Pál, Bp., Palatinus, 2003., ill. Hága, Mikes International, 2003, www.federatio.org/mi_bibl/algazali, melyet – a református lelkész fordító szerint: „jelentőségét tekintve – mutatis mutandis – csak Szent Ágoston *Vallomásaival* lehet összevetni”. Történések a történetírást megalapozó munkának tartják Ibn KHALDÚN [Tunisz, 1332 – Kairó, 1406] *Al-Muqaddimáját* [Bevezetés a történelemben. Arab eredetiből fordította, bevezette és kommentálta SIMON Róbert. Bp., Osiris, 1995].) Az *Orientalizmus*-kritikákra Said a mű újrakiadásához 1994-ben illesztett utószóban reagált (idézett magyar kiadás, 577–619., Lewisről: 600–605.).
- 20 Dr. DUKA Tivadar: *Körösi Csoma Sándor dolgozatai*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1885. Reprint: Bp., Buddhista Misszió, 1984, 121. Ugyanerről napjainkban I. a kitűnő iszlámkutató, Simon Róbert munkáját: SIMON Róbert: *A Korán világa*. Bp., Helikon, 1987, 421–422. („Tendencia, hogy az európai fejlődés a fejlődés mércéje”, 421.) Körösi Csoma Buddha-tanulmányának új kiadása: *Buddha élete és tanításai*. Fordította, az előszót írta és jegyzetekkel ellátta BODOR András. Bukarest, Kriterion, 1972. Körösi Csoma indítékairól, nyelvészeti hipotéziseiről és példaszzerű filozofikus habitusáról dolgozatom: ZIRKULI Péter: *Mythes des origines et hypothèse linguistique chez Sándor Körösi Csoma*. Hungarian Studies, vol. 14, 2000, 113–120. (A szintén székely Jakabos Ödön [1940–1979] 1972–73-ban járta be Körösi Csoma útját, ahogy az egyik akkori újságcikk írta: „autóstoppal, tevestoppal”, zsebében öt dollárral, melyet felváltatlanul visszahozott. Könyve: JAKABOS Ödön: *Körösi Csoma Sándor nyomában. Indiai útinapló*. Bukarest, Kriterion, 1983. [Új kiadás: Csíkszereda, Pallas, 1998] A Körösi Csoma leveleit közreadó Szilágyi Ferenc „a Csomakörösről Dardzsilingbe zárandokolt Jakabos Ödön emlékének” ajánlja a „levelesládát”. KÖRÖSI CSOMA Sándor *Levelesládája*. Bp., Szépirodalmi, 1984.)
- 21 VAN GORP, Hendrik et alii.: *Dictionnaire des termes littéraires*. Párizs, Champion, 2005. Az imagológjáról (imago [latin] + logosz [görög]), 247; PAGEAUX, Daniel-Henri: *La littérature générale et comparée*. Párizs, Armand Colin, 1994, 59–60. Ld. még: JUCQUOIS, Guy-VIELLE, Christophe (éditeurs): *Le comparatisme dans les sciences de l'homme. Approches pluridisciplinaires*. Brüsszel, De Boeck, 2000. (Ebben a 12. fejezet arról, hogy pl. a szociológiát az összehasonlítás szülte. *I. m.*, 331–343.); WERNER, Michael-ZIMMERMANN, Bénédicte (sous la direction de): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Párizs, Seuil, 2004. Ebben a Mediterráneumról: FRIESE, Heidrun: *Unité et histoire croisée de l'espace méditerranéen*. 119–137. Imagológiai dolgozatom a magyar nyelv francia képeről a XX. század első felében: ZIRKULI Péter: *Texte – contexte – traduction: une image française de la langue hongroise* = SZENDE, Thomas-MÁTÉ Györgyi (éditeurs): *Frontières et passage*. Bern, Peter Lang, 2003, 349–357.
- 22 ROGER, Philippe: *L'ennemi américain. Généalogie de l'antiaméricanisme français*. Párizs, Seuil, 2002. (A szerző [sz. 1949] kutatóprofesszor [HESS-Ecole des Hautes

- Etudes en Sciences Sociales, Párizs], Roland Barthes tanítványa volt, a *Critique* c. folyóirat főszerkesztője.)
- 23 OIȘTEANU, Andrei: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány.* Fordította HADHÁZY Zsuzsa, Kolozsvár, Kriterion, 2005. (A szerző [sz. 1948] bukaresti vallástörténész, kulturális antropológus.)
- 24 LUYENDIJK, Joris: *Elkendőzött valóság. Közelkép a Közel-Keletről.* Fordította BALOGH Tamás, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2008; A mesterkedő manőverezésről FODOR Katalin: *Fortélyos manőverek* = Tett, 1979/3. Bukarest, 26–29.
- 25 A közhelyeket közhelyes előítéletek sújtják. Mérséklésükre Jean Cocteau megfontolandó mondását idézném: valamely irodalmi mű teljes egészében benne van egy valamire való szótárban – elég megfelelő sorrendbe rakni az ott fellelhető szavakat. L. erről: ELLUL, Jacques: *Exégèse des nouveaux lieux communs.* Párizs, Calmann-Lévy, 1966. Új kiadás: Párizs, La Table Ronde, 1994; AMOSSY, Ruth: *Les idées reçues. Sémiologie du stéréotype.* Párizs, Nathan, 1991. (Ő Walter Lippmann idézi: a sztereotípa – kép a fejünkben.); DANTZIG, Charles: *La guerre du cliché.* Párizs, Les Belles Lettres, 1998; CAUQUELIN, Anne: *L'art du lieu commun. Du bon usage de la doxa.* Párizs, Seuil, 1999. (Ő egyebek közt mítosz és doxa között von párhuzamot, mondván: a doxa világi és pragmatikus.)
- 26 KARÁCSONY András: *Konstruktivizmus a társadalomelméletben* = CS. KISS Lajos – KARÁCSONY András (vál., szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése.* ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1994, 13–30. (I. m. 22.)
- 27 DODI, Carla Alexia: *Villes invisibles de la Méditerranée. Naples, Alexandrie, Tanger.* Párizs, L'Harmattan, 2010. (A szerző Párizsban, a Sorbonne-on doktorált összehasonlító irodalomból, Egyiptomban, Marokkóban és Szíriában tanított, ugyanott tudósítója volt olasz, francia és angol lapoknak.)
- 28 PILINSZKY János: *A „teremtő képzelet” sorsa korunkban* = *Nagyvárosi ikonok*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 149–157.; NÉMETH László: *Két nemzedék.* Bp., Magvető/Szépirodalmi, 1970, 56. (Adyt nevezi kép-gondolkodónak 1934-ben kelt esszéjében.)
- 29 DURAND, Gilbert: *L'imagination symbolique.* Párizs, PUF, 1964. Új kiad. uo. 1993; Uő.: *Les structures anthropologique de l'imaginaire.* Párizs, Bordas, 1969. Új kiad. Párizs, Dunod, 1993; CASTORIADIS, Cornélius: *L'institution imaginaire de la société.* Párizs, Seuil, 1975. Új, zsebkönyvkiad. uo. 1999; VEDRINE, Hélène: *Les grandes conceptions de l'imaginaire. De Platon à Sartre et Lacan.* Párizs, LGF/Biblio, 1990; BRAGA, Corin (volum coordonat de): *Concepte și metode în cercetarea imaginărilor.* Iași, Polirom, 2007.
- 30 PFEIFFER, K. Ludwig: *A mediális és az imaginárius.* Bp., Magyar Műhely/Ráció, 2005, 45.
- 31 GRENIER, Jean: *Lettre d'Égypte.* Párizs, Gallimard, 1962. Új kiad. uo. 2000, 61.
- 32 LEYS, Simon: *L'ange et le cachalot.* Párizs, Seuil, 1998, 93–116.
- 33 MONTAIGNE: *Les essais.* Párizs, LGF–Pochothèque, 2001, 313–333. (I. könyv, XXX. fejezet.)
- 34 BIHALJI-MERIN, Oto: *A naivok festészete.* Bp., Gondolat, 1984. Fordította BENDL Júlia, 30., ill. 37. (A szerző [1904–1993] – egyik mozgalmi álnévén, Maros Péterként – többször feltűnik Koestler önéletrajzában, ugyanis munkatársak voltak a Komintern, pontosabban a „Münzenberg-tröszt” egyik párizsi intézetében. A második világháború után művészettörténészként Jugoszláviában élt. Ezt a művét is németül írta.)
- 35 BRETON, André: *Martinique, charmeuse de serpents.* Párizs, Pauvert, 1972, 23.
- 36 Chateaubriand 1795-ben Londonban kelt levelét közli és kommentálja MAUREL, Anne: *Le pays intérieur. Voyage au centre du moi. Anthologie de penseurs européens (1770–1936).* Párizs, Laffont, 2008, 274–278.
- 37 Útikönyvének rögtön az elején írja: talán ő maga lesz az utolsó francia, aki a Szentföldre „a régi zarándokok eszméi, célja és érzelmei jegyében” vág útnak. CHATEAUBRIAND: *Itinéraire de Paris à Jérusalem.* (Édition de Jean-Claude Berchet.) Párizs, Gallimard–Folio, 2005, 76. Később meg, Jeruzsálembé érve természetesen felidézi a keresztes lovag, Godefroy de Bouillon emlékét (i. m., 345.) Egyébként pedig szól a „vadakról”, így: az amerikai a vadember, ki még nem érkezett el a civilizációhoz, az arab meg „a civilizált ember, ki visszazuhant a vadság állapotába” (i. m., 333.).
- 38 FUMAROLI, Marc: *Chateaubriand. Poésie et Terreur.* Párizs, Gallimard/Tel, 2006, 429.
- 39 NERVAL, Gérard de: *Voyage en Orient.* (Texte établi et annoté par Jean Guillaume et Claude Pichois et présenté par Claude Pichois.) Párizs, Gallimard–Folio, 1998, 144–145.
- 40 FLAUBERT, Gustave: *Correspondance.* (Choix et présentation de Berard Masson.) Párizs, Gallimard–Folio, 2009, („Ami a meneteket illeti – jók voltak. Kivált a harmadik volt vad, az utolsó pedig érzelmes” – írja levelében 1850. márc. 13-án barátjának. I. m., 127.).
- 41 PELTRE, Chistine: *Dictionnaire culturel de l'Orientalisme.* Párizs, Hazan, 2008, 92.
- 42 Ld. pl. CANETTI, Elias: *Marrákes hangjai.* Fordította SZÉLL Jenő, Bp., Európa, 1972 (Új kiadás: Bp., Terebess, 1999).
- 43 BENEDICT, Ruth: *Krizantém és kard* (1946). A magyar kiadás (Fordította KORONCZAI Barbara, Bp., Nyitott

- Könyvműhely, 2006) egyazon kötetben közli a válaszul született japán reakciók egyikét, Mori Szaduhiko tanulmányát.
- 44 *Le chrysantème et le sabre*. Essai traduit de l'américain par Lise Mécréant. Préface de Jane Cobbi. Párizs, Piquier, 1987, 9.
- 45 LEYS, Simon: *Essais sur la Chine*. Párizs, Robert Laffont–Bouquins, 1998, 785–796. (Eredetileg angol változata jelent meg a New York Review of Books XXXVII/15. számában.)
- 46 Pfeiffer újmódián szabadkozik, hogy könyve (noha szumóval, japán színházzal is foglalkozik) „az eurocentrizmus hibájába esik”. Ez, mondja, „semmiképp sem ideológiai vagy netán fundamentalista szándék eredménye. Európa és a nyugati világ egyfajta paradigmává olvad, mivel a különbségtételek bizonyos logikáit – másutt ritkaságszámba menő – kérlelhetetlenséggel érvényesítette”. Majd hozzáteszi: „változatlanul érdemes a nyugati (és valószínűleg nem csak a nyugati) szociokulturális fejlődést a civilizáció folyamataként (Norbert Elias) leírni”. (PFEIFFER, K. Ludwig: *i. m.*, ld. 30. jegyzet) 38–39.
- 47 KOESTLER, Arthur: *Egy mítosz anatómiája*. Fordította MAKOVECZ Benjámín, Bp., Osiris, 1999, 192.
- 48 MÁRAI Sándor: *Föld, föld. Emlékezések*. Toronto, Vörösváry–Weller, 1972, 45.
- 49 BLAGA, Lucian *Versei*. Vál., szerk. és – többekkel – ford. ZIRKULI Péter, 1979, 198.
- 50 HOLLANDER Paul: *Politikai zarándokok*. Fordította NÁDAY Judit, LUKÁCS Katalin, Bp., Cserépfalvi, 1995, 9.
- 51 A nyugati értelmiségről és a „sztálini kísértésről” ld. még: KOCH, Stephen: *La fin de l'innocence*. Párizs, Grasset, 1995. Traduit de l'américain par Marc Saporta et Michèle Truchan-Saporta. (Eredeti kiadás: Macmillan, 1994.) Ebben a „Münzenberg-trösztéről” (l. 34. jegyzet) több helyütt, kivált a 10. és 11. fejezetben.
- 52 JAHANCHAHI, Amir: *Vaincre le IIIe totalitarisme*. Párizs, Ramsay, 2001. A szerző Londonban élő üzletember, a perzsa sah utolsó pénzügyminiszterének fia. Könyvét franciául írta. A mindenkori emigrációs szokások szerint személyét, publikációit az iráni emigráns sajtó egy része többször támadta.
- 53 Idézi és kommentálja: GENTILE, Emilio: *Les religions de la politique*. Párizs, Seuil, 2005. Traduit de l'italien par Anna Colao, 96–97. [Eredeti kiadás: *Le religioni della politica*. Roma, Laterza, 2001.]
- 54 MONNEROT, Jules: *Sociologie du communisme*. Gallimard, 1949, 22.
- 55 KHOSROKHAVAR, Farhad: *Les nouveaux martyrs d'Allah*. Párizs, Flammarion, 2003. [E könyvről recenzióm: *Figyelő*, 2003. jún. 19.]
- 56 FAROUKI, Nayla: *Les deux Occidents*. Párizs, Les Arènes, 2004.
- 57 SHAYEGAN, Dariush: *Le regard mutilé. Schizophrénie culturelle: pays traditionnels face à la modernité*. Párizs, Albin Michel, 1989 (zsebkönyvkiadás: Párizs, Editions de l'Aube, 1996); Uő.: *La lumière vient de l'Occident*. Párizs, Editions de l'Aube, 2005 (A szerző e két könyvét [is] franciául írta. Anyanyelvén, Teheránban közölt egyik könyve a Nyugatról Ázsiában kialakult képet elemzi.)